

A német külpolitika és Magyarország euroatlanti integrációja az Antall-kormány éveiben

German Foreign Policy and the Euro-Atlantic Integration of Hungary in the Years of the Antall Government

Hettyey András

A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint Magyarország 1990 utáni euroatlanti integrációjának egyik legfontosabb támogatója Németország volt. A jelen írás a Németországgal foglalkozó magyar külügyi iratok, személyes interjúk és egyéb források alapján arra vállalkozik, hogy kritikusan világítsa meg Bonn 1990–94 közötti szerepét Magyarország euroatlanti integrációjával kapcsolatban. Noha kétségtelen, hogy Németországnak hosszú távú politikai-stratégiai célja volt Magyarország európai integrációja, a kutatás alapján felrajzolható kép ennél jóval ellentmondásosabb és összetettebb. Bonn ugyanis a kezdeti eufória után, 1992-től kifejezetten halogató taktikát alkalmazott a magyar külpolitika euroatlanti törekvéseivel szemben, és a támogatás elemei mellett bizonyos kérdésekben ambivalensen, sőt egyenesen elutasítóan viszonyult Magyarországhoz.

According to the literature, Germany has been one of the most important supporters of Hungary's euro-atlantic integration after 1990. Based on Hungarian diplomatic archives, personal interviews and other sources, this article analyzes Germany's foreign policy regarding Hungary's euro-atlantic integration in the years 1990-94. Without a doubt, Germany's long-term strategic goal has been to integrate Hungary in European structures. Still, the picture that emerges is much more complicated and nuanced than that: after the initial euphoria, from 1992 onwards, Bonn's attitude towards the goals of Hungarian foreign policy took a decidedly procrastinating turn, and Germany showed signs of ambivalence, even repudiation, towards Hungary's euro-atlantic integration.

Bevezetés és problémafelvetés¹

Közismert tény, hogy az Antall-kormány éveiben a magyar külpolitika egyik meghatározó prioritása az euroatlanti integráció volt, azaz az Európai Közösséghez (1993-tól az Európai Unióhoz) és a NATO-hoz való fokozatos közeledés a célból, hogy Magyarország egy nap teljes jogú tag lehessen mindkét szervezetben.² A szakirodalom álláspontja ezzel kapcsolatban, hogy hazánknek – különösen ami az európai uniós integrációt illeti – Németország volt az egyik legfontosabb támogatója.³ Ezt a közkeletű vélekedést mind a német, mind a magyar kutatók osztják. „*Innerhalb der EU–Staaten nahm die Bundesrepublik zusammen mit der Europäischen Kommission eine Vorreiterrolle im Engagement für eine Osterweiterung ein, insbesondere nachdem die Vertiefung der Integration durch die Ratifikation des Maastrichter Vertrages gesichert schien*” – olvasható például egy, a német külpolitikával foglalkozó alpműben.⁴ A német kutatók kedvelt metaforája, hogy Németország a kelet-közép-európai államok „ügyvédje”, érdekeik képviselője volt Európában.⁵ Magyar részről a német–magyar kapcsolatok szakértője, Kiss J. László hasonlóan fogalmazott 2002-ben: „*At the top level of heads of government, the Kohl era was characterized by the German chancellor's role of Western patron Number One of Hungarian accession.*”⁶ A sort tetszőlegesen lehetne folytatni.

A jelen munka arra vállalkozik, hogy kritikusan világítsa meg Németország 1990–94 közötti, Magyarország euroatlanti integrációjával kapcsolatos szerepét. Mint az EK/EU vezető hatalmának és a NATO egyik sarokkövének, Bonnnek kétségkívül széles körű opciói voltak a

magyar integráció elősegítésére avagy lassítására. A tanulmány alapkérdése tehát az, hogy meg lehet-e erősíteni a konstans német támogatásról szóló, elfogadott tudományos narratívát, vagy differenciálni kell ezt a Németország számára kedvező képet. A magyar nyelvű szakirodalom ezzel a kérdéssel – mint ahogyan Kiss J. Lászlót kivéve általában a német–magyar kapcsolatokkal – behatóan nem foglalkozott, éppen ezért éreztem fontosnak a két ország 1990 utáni kapcsolatait e kulcsfontosságú vetületének a megvilágítását.

A tanulmány három forráscsoportra támaszkodik. Az első a Külügyminisztérium és a Miniszterelnökség Németországgal foglalkozó, 1990–94 közötti „Admin” és „Tük” iratanyaga, valamint Antall József személyes iratai. (Mivel a hatályos német szabályozás szerint ott 30 év után lehet csak hozzáférni a hasonló diplomáciai iratokhoz, a tanulmány kénytelen elsősorban magyar forrásbázissal dolgozni.) A második forráscsoportot a szerzőnek a kutatás során az adott időszak befolyásos döntéshozóival és diplomatáival készített személyes interjúi jelentik. A források harmadik csoportját pedig a német és magyar szakirodalom, a sajtóhírek, valamint a német és magyar országgyűlés hivatalos dokumentumai képezik. A vizsgált időszak 1990 májusától, az Antall-kormány megalakulásától az 1994. májusi, MSZP–SZDSZ-kormánykoalíciót eredményező országgyűlési választásokig terjed. A tanulmány az első részben az európai uniós integrációval, a másodikban pedig a NATO-integrációval kapcsolatos német külpolitikát ismerteti, majd a záró fejezetben összegzést ad. Terjedelmi okok miatt a bilaterális reláció egyéb kérdéseire (pénzügyi segítség, hitelek, a magyar–német alapszerződés stb.) nem tudunk kitérni.

Magyarország, Németország és az európai uniós integráció kérdése

Az 1990 utáni német és magyar Európa-politika keretei

Mint említettem, a magyar és a német szakirodalomban gyakorlatilag kizárólagos az a nézet, hogy az 1990-ben újraegyesült Németország határozottan támogatta a kelet-közép-európai államok, így Magyarország fokozatos európai uniós integrációját. A téma egyik avatott német szakértője azonban azt is hozzáteszi, hogy az Unió keleti bővítésével kapcsolatos német külpolitikát ellentmondások, célkonfliktusok jellemezték, valamint a rövid és hosszú távú érdekek követése kapcsán olykor döntésképtelenség is.⁷ A diplomáciai iratok tanúsága szerint Magyarország uniós integrációja kapcsán valóban mindkét megállapítás egyszerre igaz: Németország hosszú távú politikai-stratégiai célja volt hazánk európai integrációja, de bizonyos esetekben a saját rövid távú politikai-gazdasági érdekeit igen határozottan előbbre helyezte ennél a törekvésnél.

Az újraegyesülés utáni Németország nem alakított ki olyan átfogó regionális stratégiát, amelyet a kelet-közép-európai szomszédjaival folytatott külpolitikájában követhetett volna. Az EU-bővítés propagálása töltötte be és helyettesítette a stratégia szerepét. „*Mittleuropa* helyett bővítés” – foglalja össze Kai-Olaf Lang a német kormány 1990 utáni álláspontját, az első világháborús expanzív német háborús tervekre utalva.⁸ E tartózkodás oka az volt, hogy egy hangsúlyos és aktív német Kelet-Európa-politika (egy új „*Mittleuropa*-terv”) egyszerre szült volna a német hegemoniával kapcsolatos aggodalmakat a kelet-európai szomszédokban és a régi partnerekben, különösen a megerősödött német pozíciókat szkeptikusan szemlélő Franciaországban.⁹ Éppen ezért a német kormány multilaterális keretekben, az Európai Unió bővítéspolitikáján keresztül igyekezett fellépni az újonnan demokratikussá vált egykori szocialista országokban – hűen az 1990 előtti és utáni német külpolitikát meghatározó gondolathoz, a „civilhatalom-koncepcióhoz”, melynek fontos eleme, hogy Németország, ahol csak lehet, a nemzetközi partnereivel együtt és/vagy nemzetközi szervezeteken keresztül igyekszik a külpolitikai céljait elérni.

Németország több okból is erőteljesen támogatta Magyarországot és a többi kelet-közép-európai országot euroatlanti integrációját. Ezek egyik csoportja politikai természetű volt: a kelet-európai államok integrációja megfelelt azon német gondolkodásnak, amelyben – Helmut Kohl kancellár (CDU) szavai szerint – egy egységes és szabad Németországot csak egy egységes és szabad Európában tudtak elképzelni.¹⁰ „Elfogadhatatlan számunkra a gondolat, hogy Lengyelország és Csehország nyugati határai tartósan az Európai Unió keleti határai legyenek” – mondta Kohl 1993-ban.¹¹ Másrészt a terhes történelmi örökség miatt Bonn – elsősorban Lengyelországgal és Csehszlovákiával szemben – erkölcsi felelősségének, egyfajta jóvátételnek is érezte ezen országok euroatlanti integrációjának az elősegítését.¹²

Szintén fontos tényező volt a bővítéssel kapcsolatos német politikában Németország földrajzi helyzete. Közvetlen szomszédos államként az országra nagyon komoly kihívások vártak volna abban az esetben, ha a kelet-közép-európai államokban tartós politikai vagy gazdasági válságok, nacionalista viszályok, esetleg háborúk törtek volna ki. Németország 1990 után is határország maradt, de most már nem két ideológiai tömb metszéspontjában feküdt, hanem a „szegény” Kelet és a „gazdag” Nyugat közötti „jóléthatáron”. Ebből fakadóan migrációs hullámok ugyanúgy fenyegethették, mint ökológiai katasztrófák vagy a szervezett bűnözés behatolása.¹³ Németország azért is támogatta Budapest uniós közeledését, mert Magyarország destabilizációja az egész térségre hasonló hatást gyakorolna – foglalta össze e gondolatot Kohl Antall Józsefnek 1992-ben.¹⁴

A támogatás háttérben gazdasági természetű okok is álltak. (Nyugat-)Németország és a kelet-közép-európai országok közötti kereskedelem az 1970-es évek óta dinamikusan nőtt, és ez hatványozottan igaz volt a magyar–német relációra. Az 1980-as évek második felében az NSZK 16-17 százalékos részesedéssel rendelkezett a magyar kereskedelemben.¹⁵ 1992-ben a magyar exportnak már 27, az importnak pedig 24 százaléka kötődött Németországhoz. Ami a külföldi tőkebefektetéseket illeti, az 1980-as évek végén azok területét is a németek (és az osztrákok) dominálták: 1989 végén 37 millió eurónyi német működőtőke-állomány volt Magyarországon. 1995-re ez 1771 millió euróra nőtt, amivel a teljes befektetett német tőkeállomány elérte a magyarországi összbefektetések 25 százalékát, s ezzel az Amerikai Egyesült Államok után Németország lett a második legnagyobb külföldi beruházó.¹⁶ Nem meglepő tehát, hogy a német gazdaság szereplői érdekeltek voltak hazánk (és a többi kelet-közép-európai ország) mielőbbi politikai és jogi integrációjában, hiszen ilyen módon tűnt megvalósíthatónak a befektetések „bebiztosítása” és a továbbiak gördülékenyebb és biztonságosabb megvalósítása. Ugyanakkor a kelet-közép-európai államok potenciális fogyasztóinak könnyebb elérése is komoly lehetőségeket nyújthatott a német gazdaság számára.¹⁷

Ami Magyarországot illeti, Antall József már a kormányprogramot ismertető, 1990. május 22-én elmondott beszédében kijelentette, hogy a „kormány célja [a] tagság elnyerése az Európai Közösségben az elkövetkező évtized során”. Hazánk számára e cél eléréséhez Németország megkerülhetetlen partner volt, tekintettel Bonn komoly befolyására mind Brüsszelben, mind a többi uniós fővárosban. A klasszikus, bilaterális relációjú német–magyar ügyek (német hitelek, fegyveralkatrész-szállítások, kulturális kapcsolatok, a magyarországi német kisebbség helyzete stb.) mellett e kapcsolat azért vált kiemelt fontosságúvá Budapest számára, mert a kétoldalú tárgyalások során multilaterális ügyek – elsősorban hazánk euroatlanti integrációja – is hangsúlyos módon kerülhettek szóba. Más szóval, Németország hazánk számára nemcsak bilaterális, hanem stratégiai multilaterális partner is volt.¹⁸

Ráadásul a két ország kapcsolatát a múlt sem terhelte. Ma már egyértelműen megállapítható, hogy az 1990 utáni Németország valóban nem törekedett arra, hogy a kelet-közép-európai térséget úgy dominálja, ahogyan azt az 1930-as években tette. Ez azonban az újraegyesülés utáni években Béctől keletre még nem volt ennyire egyértelműen látható. Éppen ezért a térségben voltak országok – elsősorban Csehszlovákia és Lengyelország –,

amelyek külpolitikáját az „új német hegemoniától” való félelem komolyan befolyásolta. Magyarország – történelmi okok miatt – nem tartozott ezen országok közé, ezért az 1990 utáni német–magyar kapcsolatok problémamentesebben fejlődhetnek, mint a térség más országai esetében:

In contrast to Poland and the Czech Republic, the memories of past German policies as factors shaping the bilateral context – particularly those related to the Holocaust and Nazi occupation – are non-existent in Hungary’s relations with Germany. In the wake of German unification, there have been no traces of concern about ‘German hegemony’ or Germany’s structural dominance.¹⁹

Összességében megállapítható, hogy az 1990 utáni német és magyar külpolitika között alapvető érdekazonosság állt fent, hiszen mindkét fél érdekelt volt hazánk euroatlanti integrációjában. A feltételek tehát – legalábbis papíron – ígéretesek voltak ahhoz, hogy Bonn támogatásának birtokában Magyarországnak a nyugati szervezetekbe való integrációja gyorsan és zökkenőmentesen menjen végbe. 1990-től számolva mégis kilenc, illetve tizennégy évet kell várni arra, hogy hazánk a NATO, majd az EU tagjává váljon.

1990–91: az ígéretes fázis

Nyugat-Németország már az újraegyesülés előtt segítette Magyarországot és az Európai Gazdasági Közösség (EGK) közeledését. A Helmut Schmidt kancellár vezette SPD–FDP-koalícióval ellentétben, az 1982-ben megválasztott Helmut Kohl kancellár és kormánya nyomatékosan támogatta azt a magyar kezdeményezést, hogy egyezmény jöjjön létre hazánk és a Közös Piac között.²⁰ Így a Magyarország és az EGK közötti kétoldalú gazdasági-kereskedelmi együttműködésről szóló 1988-as, úttörő jellegű megállapodást is „az NSZK kormánya következetes és hathatós közbenjárásának eredményeként” sikerült aláírni – emelte ki egy 1990 áprilisában, a bonni magyar nagykövetségen írt feljegyzés.²¹ Ehhez járult az 1989-ben útjára indított PHARE-program (*Pologne, Hongrie Aide a la Reconstruction économique*) is, amely az uniós követelmények, irányelvek és célkitűzések fokozatos átvételének, és azoknak a magyar jogrendbe való beépítésének a támogatására volt hivatott.

A német jóindulat a magyarországi rendszerváltás és a németországi újraegyesülés után sem csökkent. Horváth István bonni magyar nagykövet 1990 őszén jelezte, hogy a magyar kormány a külpolitikai törekvései megvalósításában számolhat az NSZK aktív közreműködésével. Egészen konkrétan ez azt jelenti – írta a nagykövet –, hogy Németország kész befolyást gyakorolni az Európai Közösség (EK) olyan kiszélesítése érdekében, amely lehetővé teszi Magyarország teljes jogú tagságának elérését – igaz, Franciaország miatt Kohl egyelőre nem szorgalmazza az EK bővítését.²² 1991 februárjában a nagykövet már azt jelenthette, hogy a kancellár pártja, a CDU programjában is komoly hangsúlyeltolódás történt, mivel – a párt eddigi programjaihoz képest új elemként – elsődleges külpolitikai célként jelent meg a kelet-közép-európai új demokráciák támogatása és az EK-ba való integrálásuk.²³

A kétoldalú találkozókön 1991 folyamán került terítékre hangsúlyozottan Magyarország uniós integrációja. Göncz Árpád köztársasági elnök 1991. májusi németországi látogatása során Kohl újfent kijelentette, hogy támogatja a magyar társult, majd teljes jogú tagságot. Sőt, a kancellár azt is elmondta, hogy nem sokkal korábban beszélt Jacques Delors-ral, az Európai Bizottság elnökével, aki biztosította, hogy az EK az addiginál is nyitottabb lesz Magyarországgal szemben.²⁴ Kohl úgy vélte, Magyarország 1996–98 környékén válhat az EU teljes jogú tagjává. Hans-Dietrich Genscher német külügyminiszter (FDP) a júniusi magyarországi látogatásán szintén kiemelte, hogy a német kormány „meggyőző tevékenységet” folytat az EK többi államánál ez ügyben, mivel a német fél szerint le kell rövidíteni a tagsághoz vezető folyamatot, hogy a kelet-közép-európai országok lakossága

reális perspektívát lsson maga előtt.²⁵ Az 1992 februárjában kötött magyar–német alapszerződés is kimondta, hogy Németország a „lehetőségei keretein belül minden erejével támogatni fogja” Magyarország közeledését az Európai Közösséghez.

Ugyanakkor a német külpolitika említett ellentmondásosságát mutatja, hogy 1990–91 folyamán, éppen az integráció fontos állomását jelentő társulási szerződések tárgyalása során, Németország ambivalens pozíciót foglalt el az EK-n belül. Noha Bonn alapvetően támogatta a Magyarországgal, Csehszlovákiával és Lengyelországgal kötendő társulási szerződés mielőbbi aláírását, a tárgyalások során többször is kifejezetten tartózkodó és protekcionista álláspontot fogalmazott meg: egyrészt igyekezett minimalizálni a három országnak juttatandó pénzügyi segítséget, másrészt a szén- és acélszektor terén elutasított bármilyen piacliberalizálást.²⁶ Emellett igyekezett védeni a mezőgazdasági termelőit is (meggy és burgonya) a kelet-közép-európai konkurenciától. Peter Becker szerint Németország, bár retorikai szinten a kelet-közép-európai államok „ügyvédjének” állította be magát, érdekei határozott követésével megkönnyítette a társulással szemben eleve szkeptikusabb EK-tagállamoknak, hogy lassítsák és nehezítsék a szerződések kidolgozását.²⁷ Ennek következtében a megállapodásokba számos olyan protekcionista megkötés került be, amelyeknek Bonn fellépése nélkül valószínűleg nem lett volna esélyük. José Torreblanca összegzése szerint a tárgyalások során Németország egyenesen a „negatív blokk teljes jogú tagja” volt.²⁸ Mindezek fényében a társulási szerződés kapcsán jól tetten érhető az az ellentmondás, amely egyrészt a német kül- és Európa-politika hosszú távú politikai-stratégiai céljai, másrészt a német belpolitika és bizonyos gazdasági szereplők rövid távú, szektorális érdekei között feszült.

Mindezek ellenére a magyar Külügyminisztérium iratai több alkalommal is kiemelik és elismerik Németországnak a társulási szerződéssel kapcsolatban nyújtott támogatását. Kohl 1992. februári magyarországi látogatásán például Antall József személyesen fejezte ki a háláját a német segítségért, amelynek köszönhetően 1991. december 16-án sikerült aláírni a társulási szerződést Magyarország (valamint Csehszlovákia és Lengyelország) és az EK között.²⁹ Ugyanakkor a teljesség kedvéért azt a ritkán hangoztatott tényt is meg kell említeni, hogy az Európai Közösség akkori 12 tagállamából éppen Németországban húzódott a legtovább a szerződés ratifikációja: a Bundestag esetében egészen 1993. június 18-ig, a Bundesratban pedig 1993. július 9-ig kellett várni rá. E meglepő késlekedés okát Becker a Bundestag bizottságaiban lezajlott, protekcionista hangvételű vitákban látja.³⁰ A társulási szerződés a ratifikációs eljárást követően végül 1994 februárjában lépett érvénybe.

1992–94: a halogatás fázisa

A diplomáciai iratok tanúsága szerint a társulási szerződések 1991. decemberi aláírása után, 1992–93 folyamán a német fél részéről felerősödtek az addigiaknál óvatosabb, halogató, türelemre intő hangok Magyarország európai integrációjával, különösen annak időbeli lefolyásával kapcsolatban. Különösen markánsan jelent ez meg a német külügyminiszter személycseréje kapcsán. Bár Genscher külügyminiszter még 1992 márciusában, hivatali idejének a vége felé is úgy nyilatkozott, hogy a kelet-közép-európai államok csatlakozása legkésőbb 2000 környékén aktuális lesz, a bonni magyar nagykövetség azonban az 1992 májusában kinevezett Klaus Kinkel (FDP) hivatali idejének már az első hónapjait követően aggasztó fejleményeket konstatált.

Erdődy Gábor nagykövet 1992. októberi jelentése szerint Kinkel miniszter alatt új elemek jelentek meg a német külpolitikában: a külügy új irányítói főleg attól óvnak, hogy „a kelet-közép-európai országok abban reménykedjenek, hogy még ebben az évtizedben csatlakoznak”.³¹ Anélkül, hogy túlértékelnénk ennek a személycserének a magyar integrációs folyamatra gyakorolt hatását, annyit fontos megemlíteni, hogy Genscher, akinek

nemzetközileg elismert, hatalmas tapasztalata és tekintélye volt, bátrabban kezdeményezett akár a hazánk számára fontos kérdésekben is, míg az óvatosabb Kinkel kevésbé tudta formálni a partnerei hozzáállását. Ezzel együtt Kinkel is Magyarország barátja volt, csak egy kevésbé hatékony barát, mint Genscher.³²

A Kinkeléhez hasonló kiváló és óvatos módon nyilatkozott egy magas rangú német diplomata 1992 novemberében Kiss Tibornak, a Külügyminisztérium Európai Közösségek Főosztálya vezetőjének. Dietrich von Kyaw, a német külügyminisztérium EK-ügyekkel foglalkozó alosztályának a vezetője kijelentette, hogy a politikai dialógus az EK és Magyarország között „elérte telítettségi pontját”, és lényegi javaslatok a közeljövőben csak a kereskedelem liberalizálása terén várhatóak. A német fél szerint tényleges politikai együttműködés a tagsági viszony nélkül nem képzelhető el – jelentette Kiss.³³

Bonnban ugyanakkor a jelek szerint észlelték, hogy a halogató taktika csalódást fog kelteni Budapesten. Erdődy a már idézett beszámolójában azt írta, hogy a németek ezért a többször hangoztatott és 1992 folyamán több bonni jelentés által is kiemelt feladat megoldására biztatták az érintett kormányokat. E rövid távú cél eléréséhez egyrészt az Európai Közösségnek – egyfajta pótmegoldásként – minél előbb hozzá kell fognia olyan intézmények kialakításához, amelyek a teljes jogú tagság nélkül is az EK-hoz tartozás „benyomását” kínálják az érintett országoknak, másrészt pedig Magyarországnak is ebben az irányban kellene együttműködést keresnie Brüsszellel.³⁴ Talán a legfontosabb ilyen alternatív kezdeményezés az volt, hogy – az Európai Politikai Együttműködés keretén belül – az EK és a visegrádi államok között rendszeres politikai konzultációkat tartottak. Így például 1992 októberében a V3-ak külügyminiszterei Luxemburgban folytattak eszmecsereket az EK-s kollégáikkal. Bonn e találkozókból kiindulva több alkalommal is hangot adott annak a véleményének, hogy a teljes tagság agendájának követése helyett e konzultáció elmélyítése felé kellene inkább a magyar diplomácia figyelmének fordulnia.³⁵ Ám ennek az együttműködésnek is voltak határai. Erdődy nagykövet Klaus Kinkel 1992. októberi budapesti látogatása előtti feljegyzésében azt javasolta, hívják fel a német külügyminiszter figyelmét arra, hogy az együttműködés kiépítése érdekében „nagy jelentőségű lenne, ha az állam- és kormányfőinket is meghívnák alkalmanként” az EK tanácsainak az üléseire.³⁶ Az Európai Tanács 1992 decemberében megrendezett edinburgh-i ülésére a magyar miniszterelnök mégsem kapott meghívást.

Szintén kedvezőtlen fejlemény volt a magyar érdekek szempontjából, hogy Bonn a V3-akat (majd V4-eket) és a balti államokat 1992-től kezdődően egy csoportként kezelte. Így például a CDU 1992 novemberében tartott kongresszusán Helmut Kohl kancellár kijelentette, hogy a V4-ek és a balti államok felvételét a következő évezred elején tartja reálisnak.³⁷ Ez a beszéd két okból is rossz hírt jelentett a magyar diplomácia számára. Ahogy említettem, Kohl egy évvel korábban még 1996–98 környékére várta Magyarország csatlakozását, másrészt a kevésbé fejlett balti államok „bevárása” is ellentétes volt a magyar érdekekkel. Noha az ügyben érdeklődő magyar diplomatát a Szövetségi Kancellári Hivatal munkatársa azzal igyekezett megnyugtatni, hogy „a kongresszuson elhangzott csoportosítás és az időpont alapvetően a balti államokra vonatkozott”, ma már tudjuk, hogy mind a két kérdésben bevált Kohl jóslata.³⁸

A balti államok iránti kiemelt német figyelem ugyanakkor nem lehetett meglepő a magyar diplomácia számára, hiszen Bonn a V3-akkal aláírt társulási szerződések után nagyon hamar elkezdte forszírozni a három balti állammal, valamint Romániával és Bulgáriával kötendő társulási szerződés ügyét.³⁹ A német fél az utóbbi két állammal kapcsolatban is arra kérte Budapestet, hogy a csoportos párbeszédbe történő bevonásuk ne zavarja, mert azt külön kell választani a belépéstől. Bonn nem tehet mást, mert a társult államokat diszkrimináció nélkül együtt kell említeni – szólt a németek álláspontja.⁴⁰ Erdődy nagykövet az 1994. évi beszámoló jelentésében ennek megfelelően némileg csalódottan konstataulta, hogy míg Kohl a csatlakozás

lehetősége kapcsán rendre csak Lengyelországról, Csehországról és Magyarországról beszél, addig a német külügyminisztérium kommunikációjában rendszeresen a „hatok” (az előbbieket, valamint Szlovákia, Románia és Bulgária) vagy a „kilencek” (az említettek és a baltiak) szerepelnek ebben a kontextusban.⁴¹

E fejlemények tükrében nem meglepő, hogy a magyar fél a legmagasabb szinteken a korábbinál határozottabban hozta szóba az európai integráció kérdését. Míg az 1990–91-es találkozók csak általános jelleggel, konszenzusos módon (német támogatás – magyar hála) került szóba az ügy, 1992–93-ban magyar részről egy sürgetőbb tárgyalási taktika volt megfigyelhető. Wolfgang Zellner és Dunay Pál szerint a magyar fél már a társulási szerződéssel is elégedetlen volt, mivel gyakorlatilag egy szabad kereskedelmi egyezményt kapott, amely nem vagy alig járult hozzá az Antall-kormány fő céljához, a gazdaság modernizációjához.⁴² Ez az elégedetlenség az EK el nem köteleződése miatt a következő hónapokban még fokozódott, olyannyira, hogy Jeszenszky Géza 1993 áprilisában, a koppenhágai európai külügyminiszteri értekezleten már így fogalmazott: „Amire Közép-Európának leginkább szüksége van, az világos és egyértelmű üzenet, hogy az Európai Közösség – szemben a távolságtartás vagy befogadás alternatívájának fenntartásával – a második lépést választja.”⁴³

Jeszenszky Géza az 1993. júniusi látogatásán Wolfgang Schäuble CDU-frakcióvezetőnek a következőképpen vázolta a magyar álláspontot: Magyarország politikai értelemben „teljes mértékben érett a teljes tagságra”, igaz, a gazdaságunknak a hátrányok csökkentése érdekében még átmeneti felkészülési időre van szüksége. Jeszenszky ugyanakkor azt is hozzátette, hogy néha túlhangsúlyozzák a gazdasági különbségeket, és ezt ürügyként használják fel arra, hogy a politikai együttműködést későbbre halasszák. A magyar külügyminiszter szerint a másik, gyakran hallható kifogás az, hogy Közép-Európa konfliktusokat vinne be az EK-ba, noha a V4-országokban és Szlovéniában a demokrácia győzött, és egymással sincs vitájuk ezen országoknak. Schäuble csak általánosságokban válaszolt a magyar felvetésre, de mindketten kedvezően értékelték a júniusban lezajlott koppenhágai csúcstalálkozót, ahol az EK meghirdette a csatlakozás feltételeit.⁴⁴

Martonyi János, a Külügyminisztérium akkori közigazgatási államtitkára nem sokkal később, 1993 szeptemberében járt munkalátogatáson Németországban. Kollégájával, Dieter Kastruppal folytatott megbeszélése kifejezetten konfrontatív volt, tükrözve a magyar döntéshozói körökben az európai integráció lassúsága és a németek vonakodása miatt már jó ideje kialakult frusztrációt.⁴⁵ Noha ma már látható, hogy a koppenhágai kritériumok megfogalmazása valóban „nagy előrelépés” volt a magyar integráció útján, hiszen az EU első ízben ismerte el, hogy a kelet-közép-európai országok jövője az Unióban van, a magyar diplomata nem bővelkedett az elismerő szavakban.⁴⁶ Martonyi megköszönte ugyan a koppenhágai döntést, de egyszersmind hozzátette: Magyarország nem akarja, hogy az a benyomás váljon általánossá, hogy a társult kelet-közép-európai országok megkapták, amit akartak, tehát ügyük levehető a napirendről. Úgy vélte, a belépési tárgyalások időpontjának a kitűzése lehetne a következő lépés.⁴⁷

Kastrup egyrészt azzal védekezett, hogy Koppenhágában Németország sürgette a legjobban a csatlakozás lehetőségét, másrészt nagyon határozottan kijelentette, hogy a kelet-közép-európai társult államok túl sokat akarnak, túl gyorsan. A német diplomata Martonyinak arra a kérdésre, hogy Magyarországnak mikor kellene beadnia a teljes tagságra vonatkozó kérelmét, elutasítóan azt válaszolta, hogy „nem tud tanácsot adni a kérelem benyújtásának időpontjáról”. Ez a felelet természetesen tükrözte a német kormány álláspontját. Egy 1993. novemberi parlamenti interpellációra adott válasz ugyanis azzal foglalta össze a német pozíciót, hogy „korainak” tartják a kelet-közép-európai államok csatlakozási időpontjának a konkrét meghatározását.⁴⁸

A magyar Külügyminisztérium a kezdeti, optimista hangvételi 1990–91-es évekkel ellentétben a kormányzati ciklus utolsó hónapjában csalódottan úgy összegzett, hogy „a német külügyi apparátus álláspontja az elmúlt időszakban – főképp ami csatlakozási kérelmünk gyors benyújtását illeti – nem tükrözte vissza a politikai szint pozitív állásfoglalásait. Álláspontjuk óvatos, egyes esetekben elutasító volt.”⁴⁹ Jól mutatja az addigra kialakult helyzetet, hogy két nappal azelőtt, hogy Jeszenszky Géza Athénban átadta volna Magyarország csatlakozási kérelmét, Kohl egyik kül- és biztonságpolitikai tanácsadója arra figyelmeztette magyar beszélgetőpartnerét, hogy az országnak az Európai Unióba vezető útja „nehéz lesz”.⁵⁰

A német halogatás okai

Melyek voltak az ismertetett, 1991 után érzékelhető német halogató taktika legfontosabb mozgatórugói? Az egyik ok kétségtelenül az EK-nak a maastrichti szerződés életbe lépését követő útkeresése volt. A szerződés komoly reformokat, változásokat hozott a közösség életébe, amelyekre fel kellett készülni, és amelyeknek a gyakorlatba való átültetése komoly kihívást jelentett: Kelemen Csaba szerint 1992 után „egyértelművé vált, hogy az EU-ban a mélyítést a bővítés kárára történő álláspont képviselői kerekedtek felül”.⁵¹ Ráadásul a maastrichti szerződés németországi ratifikációja is elhúzódott, mivel a karlsruhei szövetségi alkotmánybíróság csak az 1993. októberi ítéletében mondta ki, hogy a szerződés nem ellentétes a német alaptörvénnyel.⁵² Egy másik fontos párhuzamos folyamat, ami lefoglalta az EK apparátusát, az az EFTA-bővítés volt, amelynek keretében Ausztria (1989), Svédország (1991), Finnország, Norvégia és Svájc (1992) nyújtotta be a felvételi kérelmét, és kezdte el a csatlakozási tárgyalásokat.⁵³

A következő komoly befolyásoló tényezőt az jelentette, hogy az EU – magyar szempontból: sajnos! – nem csak az összességében aránylag bővítéspárti Németországból állt. A német diplomaták többször is a fékező hatások között emelték ki az EK-tagállamok egy részének a bővítéssel kapcsolatos ellenérzéseit is. Joachim Bitterlich, Kohl kül- és biztonságpolitikai tanácsadója a magyar partnerét például úgy informálta 1994 elején, hogy csak a Benelux államok és „talán” a skandinávok állnának ki a magyar csatlakozás mellett, míg Franciaország csupán „elvileg” támogatja a bővítést, és a spanyolok hozzájárulásának a megszerzése sem lesz könnyű. Olaszország pozícióját nehéz megjósolni – tette hozzá Bitterlich.⁵⁴ Mivel a bővítés kapcsán a német külpolitika igyekezett messzemenőig figyelembe venni Franciaország álláspontját, a kezei – bizonyos mértékig – meg voltak kötve.

Ahogy az EU-ban is egynél több ország álláspontjával kellett számolni, úgy ennek tükröképeként azt is ki kell emelni, hogy a potenciális csatlakozó államok köre sem csupán Magyarországból állt, hanem a visegrádi országokból, a balti államokból, Romániából, Bulgáriából és Szlovéniából is. Plauzibilisnek tűnik az a feltevés, hogy ha csupán Magyarország kérte volna felvételét az EU-ba, sokkal hamarabb csatlakozott volna. A helyzet azonban nem ez volt.

A német diplomácia ezen országsoporton belül mind földrajzi fekvése, politikai-gazdasági súlya, mind pedig a terhelt közös múlt miatt különösen és kiemelten Lengyelország európai integrációjának az elősegítését tekintette a legfontosabb célnak. „Németország állandóan hangsúlyozta a lengyel csatlakozás primátusát” – írja ezekről az évekről Marcin Zaborowski.⁵⁵ Egy magyar diplomata szerint ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a német külpolitika axiómájává vált, hogy Lengyelország nélkül nincs EU-bővítés, Magyarországnak tehát „be kell várnia” a gazdaságilag kétségtelenül kevésbé fejlett Lengyelországot – ha pedig ez a két ország csatlakozik, kézenfekvő, hogy Csehszlovákia/Csehország is velük együtt fog bekerülni.⁵⁶

Tovább lassította a magyar integrációt, hogy noha Németország sokáig amellelt állt ki, hogy egy első, „gyors”, bővítési körben csupán a három visegrádi ország csatlakozhasson, ez a német szándék megtört Franciaország ellenállásán, amely nem fogadta el, hogy csak a németbarát visegrádi államok kerüljenek be az első körbe, ezért hagyományos szövetségese, Románia csatlakozását forszírozta.⁵⁷ Ahogy arról már szó esett, Németország a bővítés egész folyamata során figyelemmel volt a francia érdekekre és félelmekre, ezért Bonn, majd Berlin – egy magyar diplomata szavait idézve – „rezignáltan tudomásul vette” Párizs fenntartásait.⁵⁸

Egy újabb fontos vitás kérdés lett volna az EU támogatási rendszerének az átalakítása és átirányítása Kelet-Európa felé, hiszen a keleti bővítés pontosan ezt hozta volna magával. Kohl tanácsadója, Joachim Bitterlich egyenesen ezt jelölte meg a legsúlyosabb problémának, Úgy vélte, hogy mivel az egész támogatási rendszer a déli tagállamok felé irányul, még csak remény sincs annak keleti irányba történő áterelésére. „Egyszerűen nincs pénz, a szolidaritás keleti irányba nem működik” – mondta Bitterlich.⁵⁹ (Egy másik német diplomata szerint a bővítéssel kapcsolatos uralkodó álláspont az EU-n belül az volt akkoriban, hogy „minden lehetséges, csak pénzbe ne kerüljön.”)⁶⁰ Bitterlich beszélgetőpartnere, Csejtei István szemrehányóan azt válaszolta, hogy Magyarország 1990-ben mérlegelt kockázatot vállalt, hiszen a társulási szerződés miatt 2000-re iparilag éles verseny lesz kitéve, mezőgazdasági termékeit pedig nem tudja majd korlátozásmentesen elhelyezni. Ráadásul Magyarország évi kb. 100 millió ECU segélyt kap, míg a fejlettebb Görögország és Portugália mintegy 4,3 milliárdot. Bitterlich erre csupán azt válaszolta, hogy Magyarországnak azt a célt kell kitűznie, hogy a közösség nyújtson valódi, jelentős segítséget a teljes tagságra való felkészüléshez. Ma már világosan látható, hogy 1994 környékén az EU még nem volt kész arra, hogy az egész támogatási rendszerét Délről Keletre irányítsa át, e politikai szándék és akarat nélkül pedig nem lehetett szó a keleti bővítésről sem.

A német támogatás csökkenésének utolsó okaként a német újraegyesülés nehézségeit és az abból fakadó gazdasági problémákat kell említeni. A keleti tartományok talpra állítása és restrukturálása hatalmas összegeket emésztett fel, a német gazdaság 1993-ra (részben emiatt) recesszióba csúszott, a munkanélküliség pedig megugrott. Ahogy az várható ilyen helyzetekben, az ellenzék és a szakszervezetek egyre gyakrabban illették kritikával a kelet-közép-európai államoknak juttatott átfogó, politikai és gazdasági támogatást. A kritikát – például a magyar félnek nyújtott kedvezményes munkaerő-kontingensekkel kapcsolatban – 1994 környékére a német kormány és a kormánypártok is részben magukévá tették, és korlátozták a támogatás bizonyos formáit. Lengyel László 1994-es verdiktjét bizonyos mértékben Németországra is vonatkoztathatjuk: „Az Európai Közösség saját bajaival van elfoglalva, nem hiányzik neki a kelet-európai sok-sok szegény ember.”⁶¹

Magyarország, Németország és a NATO-integráció kérdése

Ami Magyarországnak az Antall-kormány éveire eső NATO-integrációját illeti, a vonatkozó német szakirodalom szerint Bonn ezzel kapcsolatban ambivalens politikát folytatott: egyrészt nem akart csalódást okozni a benne bízó kelet-közép-európai államoknak, másrészt Franciaországgal sem állt szándékában szembemenni, és Oroszországot sem szándékozott figyelmen kívül hagyni.⁶² Ráadásul a kormánykoalíción belül sem volt egységes az álláspont: az FDP vezette külügyminisztérium – Oroszország érdekeire tekintettel – halogató álláspontot képviselt, míg a CDU vezette védelmi minisztérium egy idő után határozottan kiállt a kelet-közép-európai államok csatlakozása mellett. Éppen ezért Németország azokban az években nem fogalmazott meg egyértelmű álláspontot a bővítés kapcsán.⁶³ Feltehető a kérdés, hogy a vonatkozó diplomáciai iratok és egyéb források alátámasztják-e ezt az összességében ambivalens német külpolitikát mutató képet.

Az Antall-kormány első hónapjaiban a német álláspont azért nem derült ki, mert 1991 végéig Magyarországnak nem is volt célja a NATO-tagság elérése. Ez az álláspont csak a szovjet csapatok kivonása, a Varsói Szerződés (VSZ) megszűnése, az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet és a délszláv háború kitörése után változott meg.⁶⁴ Valóban: a német relációval kapcsolatos külügyi iratok tanúsága szerint a jelentésekben és a kétoldalú megbeszéléseken 1990 és 1991 első felében nemhogy Magyarország NATO-csatlakozási igényéről nincs szó, hanem maga a szövetség is csak igen ritkán kerül szóba.

Az Antall-kormány 1991 őszén kezdte el nyilvánosan tematizálni a kérdést – igaz, elsősorban nem is a későbbi teljes tagságot, hanem első lépésként a Magyarország és a NATO közötti kapcsolatok intézményesítését.⁶⁵ Erre válaszul a NATO 1991 decemberében létrehozta az Észak-atlanti Együtműködési Tanácsot (*North Atlantic Cooperation Council*, NACC), amelynek a VSZ minden korábbi tagállama alapító tagja lett, tehát – a magyar kormány csalódására – Oroszország is. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy – a visegrádi országokkal ellentétben – a NATO döntéshozói az Észak-atlanti Együtműködési Tanácsot egyáltalán nem a csatlakozás első lépéseként fogták fel, hanem csupán a kelet-közép-európai államok és a szövetség közötti kapcsolattartás és párbeszéd új fórumaként. Mindent összevetve, a magyar félnek „vegyes érzései” voltak a NACC-kal kapcsolatban.⁶⁶

Ennek fényében érthető, hogy 1991–92 fordulóján Németország sem bátorította semmilyen módon a teljes tagság elérésére irányuló magyar törekvéseket – pedig legkésőbb a V3-ak 1992. májusi csúcstalálkozója után már ez volt Magyarország nyilvánosan is felvállalt célja. Egy 1991. decemberi bonni jelentés úgy jellemzi a német álláspontot, hogy általában nem látják időszerűnek a NATO kibővítését a kelet-közép-európai országokkal, mivel először „egymás közötti vitáikat kell rendezniük, és csak ezt követően szánhatják el magukat komolyan a NATO-hoz való csatlakozásra”. (Ugyanakkor – ahogy az előre borítékolható volt – a NACC létrehozását „nagy jelentőségű fejleménynek” értékelték Bonnban.⁶⁷)

1992-ben és 1993 első hónapjaiban nem történt komoly előrelépés a NATO-integráció területén, a külügyminisztériumi iratok is csak mellékesen említik meg a már ismert véleményeket. Ma már látható, hogy az áttöréshez a döntő lökést több, részben különálló fejlemény adta meg 1993 tavaszán. Az egyik Volker Rühe (CDU) német védelmi miniszter március 26-ai előadása volt a londoni International Institute of Strategic Studies-ban (IISS).⁶⁸ Beszédében a miniszter személyes véleményeként, a kormányzaton belül előre nem egyeztetett módon kijelentette, hogy nem lát semmilyen okot arra, hogy Közép-Kelet-Európa országaitól megtagadják a NATO-hoz való csatlakozás jogát. Ezzel a nézetével Rühe a német kormányzati körökben hónapokig egyedül maradt – ahogy látni fogjuk, Kohl zárt körben még 1993 szeptemberében is úgy nyilatkozott, hogy a NATO-nak nem kell új országokat felvennie.⁶⁹ Erdődy nagykövet nem sokkal későbbi beszámolója szerint azonban a vele folytatott beszélgetésen optimista hangot ütött meg. „Magyarország jövőbeni NATO-tagságának kérdését egyre kevesebben kérdőjelezik meg. Az általa is szorgalmazott megújulási folyamat eredménye kell, hogy legyen a »mikor és milyen formában?« pontos megválaszolása” – mondta neki, majd hozzátette, hogy igenis differenciálnak a kelet-európai országok között, de ennek kimondása irritációt váltana ki. „Magyarország megítélése és esélyei egyértelműen a legjobbak” – zárta le a beszélgetést Rühe.⁷⁰

A következő hónapokban úgy tűnt, hogy mégis megreked az ügy. Az új amerikai kormányzaton belül egyelőre a kelet-közép-európai államok felvételét ellenzők (elsősorban a Pentagon és az orosz ügyekkel foglalkozó diplomaták) voltak túlsúlyban. A német vita kapcsán Erdődy azt jelentette júniusban, hogy a bővítésről továbbra is megoszlanak a vélemények: egyesek szerint a konfliktusok importálásával gyengülne a szövetség, míg mások szerint, „és talán ez a többség”, az integráció elmaradása az egész európai biztonsági rendszert veszélyeztetné.⁷¹

Kohl kancellár inkább az előbbi álláspontot képviselte, amikor Antall József 1993. júniusi németországi látogatásán kijelentette, hogy Magyarország nem tagja a NATO-nak, és egyik napról a másikra nem is lesz az, de fontos, hogy Budapesten is lássák: a szövetség foglalkozik velük, érzékeli a problémáikat. A magyar diplomácia célja ekkoriban a társult tagság elérése volt, amely a visegrádi államokra terjedt volna ki, de a német fél nem pártolta a magyar ötletet – legalábbis az iratokban német részről nem történik utalás erre a hamvába holt kezdeményezésre.⁷² Összességében leszögezhető, hogy amíg az amerikaiak a társult tagsággal egyenértékű Pfp-programmal 1993 őszén elő nem álltak, a német diplomácia – Rühle kezdeményezése ellenére – elzárkózott a magyar csatlakozás kilátásba helyezése elől. Ékes jele volt ennek, hogy 1993 októberében maga a német védelmi miniszter is kizárta, hogy a kelet-közép-európai államok gyorsan csatlakozni tudnának a szövetséghez.⁷³

Az egyik legfontosabb érv, amely a vezető német politikusok szerint a bővítés ellen szólt, Oroszország ellenkezése volt: az iratokban számos alkalommal emelik ki a német beszélgetőpartnerek Moszkva álláspontjának meghatározó voltát. Jeszenszky Géza külügyminiszter 1993. júniusi látogatásán például Hermann Otto Solms FDP-frakcióvezető nyilatkozott úgy, hogy a NATO-tagságunk csak Oroszország egyetértésével képzelhető el. SPD-s politikusok ugyanekkor arra figyelmeztettek, hogy a tagságunk nem járhat együtt Moszkva marginalizálódásával.⁷⁴ Dieter Kastrup államtitkár egyenesen úgy nyilatkozott magyar partnerének, hogy „a Nyugat nem segíthet ennek a térségnek Oroszország ellenében”.⁷⁵ Az Oroszországgal kapcsolatos magyar és német percepciók közötti különbséget jól tükrözi, hogy Jeszenszky több alkalommal is hangsúlyozta a német félnek, hogy hiba volna vétőjogot biztosítani Moszkvának ebben a kérdésben.⁷⁶ Jeszenszky érvelésének a fő eleme az volt, hogy Oroszország gyakorlatilag nincs abban a helyzetben, hogy megvétőzza a térség államainak a belépését: mivel nagy szüksége van a Nyugat támogatására, akkor sem térhet vissza a fegyverkezési versenyhez, ha felveszik a kelet-közép-európai államokat a NATO-ba. Mi több – fűzte hozzá a magyar külügyminiszter –, a NATO ezzel a megbékéltető fellépéssel nem az oroszországi demokratákat támogatja, hanem azokat, akik már sosem lesznek demokraták, és akik szerint a NATO elleni agresszív fellépés eredményes lehet.⁷⁷

Éppen az Oroszországgal kapcsolatos német aggodalmak miatt volt olyan nagy jelentőségű, hogy Borisz Jelcin orosz elnök augusztus 25-én kommunikét írt alá Lech Wałęsa lengyel elnökkel, amelynek értelmében Oroszország nem ellenzi Lengyelország NATO-csatlakozását. Jelcin egy nappal később hasonló értelemben nyilatkozott Prágában is, noha tanácsadói megpróbálták lebeszélni erről. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy egy csapásra elhárult volna az orosz ellenkezés a NATO bővítésével kapcsolatban, és a német tárgyalópartnerek Jelcin megnyugtató nyilatkozatai ellenére folyamatosan azt hangsúlyozták a magyar félnek, hogy Moszkvát nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ronald D. Asmus szerint az említett események következtében 1993 nyarára a NATO-bővítés egy nem aktuális kérdésből mégis olyan üggyé vált, amely minden újság címlapjára került, és a Jelcin-nyilatkozatoknak köszönhetően a nyugati politikusok álláspontja is módosulni kezdett.⁷⁸

E döntéshozók közül az egyik legfontosabb a német Manfred Wörner NATO-főtitkár volt. Wörner, részben Jelcin nyilatkozatai, részben német tanácsadója, Klaus Scharioth bővítéspárti elemzéseinek hatására 1993 őszére megváltoztatta a korábbi óvatos álláspontját, és nyilvánosan kijelentette, hogy a csatlakozni kívánó államoknak „konkrétabb perspektívát” kell nyújtani.⁷⁹ Ugyanebben az időben azonban mind Kohl, mind Bitterlich azon a véleményen volt, hogy az 1994. januári brüsszeli NATO-csúcson csak a szervezet átalakításáról kell beszélni, a kelet-közép-európai államok pedig nem számíthatnak a tagságra.⁸⁰ A német diplomácia ezért azokban a hetekben azt ajánlotta Magyarországnak, hogy a NATO-bővítés kapcsán ne legyen olyan rámenős, mint Lengyelország és Csehország, amelyek türelmetlensége számos NATO-tagállamban „irritációt” váltott ki.⁸¹

Magyarország szerencséjére a Clinton-adminisztráción belül éppen ellentétes irányba mozdultak el az álláspontok (részben a szeptemberi orosz belpolitikai válság, részben Wörner megváltozott véleménye hatására). 1993 őszére amerikai szakemberek kidolgozták a *Partnership for Peace* nevű programot, amellyel – ma már látható – két dolgot is elért a NATO: egyrészt nyitottá tette a szövetséget a bővítésre, másrészt viszont elkerülte a felvétel időpontjának, kritériumának és a csatlakozó államok körének a pontos meghatározását.⁸² Természetesen minden más megfontolás előtt a brüsszeli csúcson kellett először elfogadni a Pfp-javaslatot, amelyről eleinte nem volt nyilvánvaló, hogy a bővítés alternatívája, vagy ugródeszka a tagság felé.

Az események a következő három hónapban jelentősen felgyorsultak. A Pfp meghirdetésére vonatkozó első magyar reakció kifejezetten csalódott volt, hiszen a NATO a javaslattal semmilyen kötelezettséget sem vállalt, és nem vázolta fel a tagság elérésének a menetrendjét.⁸³ Jeszenszky az 1993. novemberi, Kinkel külügyminiszterrel folytatott németországi tárgyalásán egyértelművé is tette a csalódottságát: a magyar külügyminiszter az oroszországi események miatt sürgősnek értékelte a csatlakozási perspektíva kilátásba helyezését. Kinkel azonban kijelentette, hogy a Nyugat számára a keletről jövő fenyegetések nem annyira egyértelműek, ezért a Pfp lesz a legjobb megoldás.⁸⁴ A német külügyminiszter az „ugródeszka vagy alternatíva” kérdésében nem adott világos választ. Ez nem meglepő, hiszen akkor még a német kormánynak sem volt egyértelműen kialakult álláspontja a Pfp-ről: november közepén egy Kelet-Közép-Európával kapcsolatos parlamenti interpellációra adott kimerítő, 84 oldalas válaszban meg sem említette a Pfp-t.⁸⁵ Ami a brüsszeli csúcstalálkozó céljait illeti, a német kormány az említett válaszában legalább azt egyértelművé tette, hogy a NATO-nak nyomatékosítania kell: nyitott az új tagállamok felvételére.⁸⁶

Martonyi Jánosnak viszont néhány nappal később Jörg Schönbohm védelmi államtitkár optimistábban nyilatkozott, amikor arról számolt be, hogy egy nem sokkal korábbi amerikai–német egyeztetésen megállapodtak abban, hogy a kelet-közép-európai államokat is be kell vonni a NATO-ba, tehát már nem az a kérdés, hogy mikor szélesítik ki a szervezetet, hanem hogy hogyan. Schönbohm ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a pozitív januári döntés még nem borítékolható, mert egyes tagállamok ellenzik, hogy olyan országok is tagok legyenek, amelyek technikai színvonala sokkal alacsonyabb, mint a NATO-átlag. „A NATO-t nem szabad az EBEÉ színvonalára süllyesztenünk, mert akkor az egész nem fog működni” – vélte Schönbohm. A német pozícióról szólva az államtitkár világossá tette, hogy ha a brüsszeli csúcstalálkozón nem születne kielégítő eredmény, az negatív hatást gyakorolna a NATO tekintélyére. Úgy vélte, a januári NATO-jelzésnek világosnak kell lennie, mert ha nem, jelentős visszaesés következhet be a szervezet és a térség államainak a viszonyában.⁸⁷ Ez az álláspont már sokkal közelebb állt a magyar érdekekhez, hiszen inkább a „Pfp = ugródeszka” irányába mutatott.

Talán ennyiből is világosan látható, hogy a magyar diplomácia nem volt könnyű helyzetben, amikor 1993 őszén fel akarta térképezni, hogy mit is gondol Bonn a NATO-bővítés és a Pfp ügyében. Éppen ezért októberben Antall József levelet írt Kohl kancellárnak, amelyben a hivatalos német álláspont ismertetésére kérte. A válasz csak két hónappal később érkezett meg Budapestre, amikor is az új német nagykövet, Otto-Raban Heinichen személyesen közölte Jeszenszky Gézával a német fél véleményét. Ennek lényege az volt, hogy bár a NATO-nak Brüsszelben ki kell jelentenie, hogy nyitott az új tagok felvételére, de nem szabad előszelektálnia. Kohl szerint az Pfp-t valóban támogatni kell, de a kancellár nem látott formális kapcsolatot a bővítés és a Pfp között – Bonn szerint tehát szó sem volt arról, hogy a Pfp a tagsághoz vezető úton ugródeszka lenne.⁸⁸ „Magyarország eltérő álláspontot képvisel” ebben a kérdésben, Oroszországnak pedig nem szabad vétőjogot adni – válaszolta a német nagykövetnek a magyar külügyminiszter. Jeszenszky aggodalmát növelte, hogy a néhány nappal a Kohl-válasz kézhez vétele előtt lezajlott, decemberi orosz országgyűlési

választások tettek riasztó felkiáltójelet az 1993-as esztendő utolsó hónapjainak lázas diplomáciai tárgyalásai végére.⁸⁹ A választásokon ugyanis az orosz birodalmiság nacionalista koncepciójával kampányoló Vlagyimir Zsirinovszkij pártja kapta a legtöbb szavazatot. Ez viszont a CDU-n belül tovább növelte a NATO-bővítést támogatók számát.⁹⁰

A januári NATO-csúcstalálkozón végül (Németország támogatásával) elindították a PfP-programot, és elvben elfogadták a bővítést is, majd Clinton elnök Prágában kijelentette, hogy többé nem az a kérdés, hogy lesz-e bővítés, hanem az, hogy mikor és hogyan legyen. Ma már jól látható, hogy az akkori NATO-döntés fontos állomása volt a teljes tagság felé vezető útnak, de az iratok tanúsága szerint ezt nem igazán érzékelték sem a német, sem a magyar döntéshozók. A magyar kormány tevékenységének utolsó négy hónapjában a német partnerekkel folytatott beszélgetéseken a PfP vagy a bővítés kérdése érdemben fel sem merült, így még akkor sem derült ki, hogy a PfP a tagság alternatívája, vagy ellenkezőleg: ugródeszka az odafelé vezető úton. Mire a PfP-programot Brüsszelben 1994 tavaszára részleteiben kidolgozták, Budapesten már egy új kormány volt hatalmon.

Szemponatok a német NATO-politikához

Amint látható, Németország kezdeti pozíciója Magyarország NATO-integrációjával kapcsolatban valóban felemás volt: Bonn összességében támogatta Magyarország óvatos közeledését a NATO felé – különösen igaz ez a NACC és a hozzá hasonló alternatív együttműködési fórumok létrehozására vonatkozóan. Németország ugyanakkor mindvégig anélkül tette ezt, hogy egyértelműen elkötelezte volna magát hazánk NATO-csatlakozása mellett. Ez komoly különbség volt az uniós integrációkkal kapcsolatos német állásponthoz képest. Ez utóbbi esetén Bonn nagyon hamar kijelentette, hogy Magyarország taggá válását támogatja, a kérdés csak az, hogy a csatlakozásra mikor kerül sor. Jól látható volt az eltérő hozzáállás azon kérdés kapcsán, hogy a PfP végső soron a NATO-tagság alternatívája, vagy ugródeszka-e a majdani tagság felé. Erre a kulcsfontosságú kérdésre – mint láttuk – Budapest nem kapott egyértelmű választ Bonntól.

Mindez meglepő lehet, hiszen Németország fő érdeke a NATO-bővítés kapcsán – akárcsak az EU-éban – az volt, hogy ne sokáig maradjon a Nyugat legkeletibb állama, továbbá a szomszédjai stabil és békés demokráciák legyenek, minimalizálva a Németországra káros folyamatok (háborúk, migráció, szervezett bűnözés) elindulásának az esélyét.⁹¹ Ugyanakkor az is igaz, hogy a német külpolitikának más érdekei is voltak: fontos volt számára, hogy a kelet-közép-európai államok NATO-hoz való közelítése ne váltsa ki Oroszországban azt az érzést, hogy háttérbe szorítják, valamint Franciaország érzékenysége is tekintettel kellett lennie.

A legfigyelemreméltóbb szempont ugyanakkor a véleményem szerint az, hogy Bonn egyszerűen nem akart elköteleződni a kérdésben – máskülönben nehezen magyarázható az, hogy a német kormány néha maga sem teljesen tudta, mi is az álláspontja: ahogy említettem, Kohl például még szeptemberben is éppen az ellenkezőjét gondolta a kelet-közép-európai államok NATO-integrációjáról, mint amit a saját védelmi minisztere (és párttársa), Volker Rühe megfogalmazott fél évvel korábban. Ilyen mértékű disszonanciát csak egy olyan kérdésben enged meg magának egy állam, amellyel kapcsolatban nem akar egyértelműen állást foglalni és elköteleződni, mert nem olyan fontos a számára. Ebből pedig a megítélésem szerint az következik, hogy Németországnak az ügy másodlagos jelentősége miatt előnyösebb volt a háttérben maradnia. Összességében így értelmezhető az, hogy Magyarország NATO-csatlakozása kapcsán Bonn a „kényelmes ambivalencia” pozícióját választotta: mivel a szövetségben úgymint Washington szava volt a döntő, és bármilyen német elképzelés követése valamely fontos partner elidegenítéséhez vezetett volna, Németország inkább nem foglalt egyértelműen állást.

Összegzés

A diplomáciai iratok, interjúk és egyéb források tükrében megállapítható, hogy komoly árnyalásra szorul az a kép, amely szerint Németország a magyar euroatlanti integráció állandó motorja, a kelet-közép-európai államok ügyvédje volt Európában. A hazánk uniós integrációjának az Antall-kormány éveire eső folyamatával kapcsolatos német külpolitika két, jól megkülönböztethető fázisra osztható. 1990–91 környékén, az egyesülő Németország és a kelet-közép-európai rendszerváltások eufóriájában még úgy tűnt, hogy – némi túlzással – „bármilyen lehet”, akár az is, hogy Magyarország öt-hat éven belül az Unió teljes jogú tagja lesz. A német partnerek kommunikációja az első hónapokban kifejezetten biztató volt, és hajlandóak voltak konkrét csatlakozási időpontról is beszélni.

Az eufória elmúltával, 1992 első hónapjaiban a nyitottság és a támogatás mellett – és nem helyett! – megjelent a halogatás is a német partnerek részéről. Ez utóbbi elsősorban azokban a dokumentumokban figyelhető meg, amikor a magyar fél az integrációt elősegítő konkrét lépésekre sürgette az Uniót és így Németországot is. A németek válaszul időt és megértést kértek, és Bonn rendre azzal védekezett, hogy ők nagyon sajnálják, de a német diplomácián kívül álló okok miatt halad lassan a magyar integráció. Jól látható azonban, hogy Bonn nem volt hajlandó e nehézségek leküzdésére – például az uniós támogatási rendszer átalakítására vagy a francia ellenkezés letörésére – a szükségesnél több politikai tőkét áldozni. Hazánk korai NATO-integrációját illetően – Volker Rühe bátor kezdeményezését leszámítva – a német halogatás még határozottabban megfigyelhető, mint az EU-csatlakozás kérdésében. Új elem viszont, hogy Bonn nem fogalmazott meg egyértelmű álláspontot a kérdésben, hanem kivárássra játszott. Ezenkívül az 1990–94 közötti időszakban az is megfigyelhető, hogy Bonn esetenként – például a társulási szerződések tárgyalása során – nagyon határozottan kiállt a német gazdaság szektorális érdekei mellett, akár a kelet-közép-európai országok rovására.

Mielőtt a német külpolitikát elhamarkodottan túl nagy kritikával illetnénk, fontos két megjegyzést tenni. Egyrészt Németország – különösen például Franciaországhoz képest – nyitottan és támogatóan (vagy legalábbis nem ellenségesen) viszonyult Magyarország euroatlanti integrációjához, és a halogatás mellett a támogatás kézzelfogható elemei is végig megmaradtak. Másrészt a német külpolitikának megvoltak azok a specifikus és racionális okai, amiért esetenként visszafogottan pártfogolta csak a kelet-közép-európai államok törekvéseit. A magyar vezetés ugyanakkor hiába reménykedett abban, hogy az 1989-es határnyitás miatt Németország különleges bánásmódban részesíti: a diplomáciai iratok azt mutatják, hogy Bonn – megítélésem szerint logikus módon – nem volt hajlandó a többi kelet-közép-európai állam rovására Magyarországgal (és csak vele) kivételezni, hiszen az azonnal komoly kritikát váltott volna ki.

Összességében a magyar diplomáciai iratok és egyéb források tükrében megállapítható, hogy a szakirodalom azon állítása, hogy Németország – különösen a maastrichti szerződés aláírása után – élvonalos szerepet töltött be a kelet-közép-európai államok euroatlanti integrációjában, árnyalásra szorul, hiszen a német külpolitika éppen akkoriban vált halogatóvá. A némileg „romantikus”, azaz az állandó és fáradhatatlan német támogatást vizionáló, széles körben elterjedt értelmezés helyett fontos látni, hogy Németország az Antall-kormány éveiben végig támogatta ugyan (vagy legalábbis nem ellenezte) hazánk euroatlanti integrációját, de közben egyrészt mindvégig tekintettel volt a saját hagyományos partnerei (elsősorban Franciaország, másodsorban Oroszország) álláspontjára, másrészt pedig a német gazdaság szereplőinek az érdekeire. Bonn 1990 utáni kelet-közép-európai politikáját tehát leginkább pragmatikusnak nevezhetjük: ebbe belefért az is, hogy Bonn esetenként valóban a

társég ügyvédje legyen Európában, de az is, hogy olykor ezzel ellentétes külpolitikát folytasson.

---

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² A tanulmány az egyszerűség kedvéért az „Antall-kormány” kifejezést használja az 1990. május és 1994. május közötti egész időszakra az „Antall- és Boross-kormány” helyett. Hasonlóképpen az Európai Unió kifejezés szerepel, kivéve, ha az iratok más megjelölést alkalmaznak.

³ Andreas Schmidt-Schweizer – Dömötörfi Tibor: „A magyar–nyugatnémet kapcsolatok dinamikus időszaka: a diplomáciai kapcsolatok felvételétől a határnyitáshoz, 1973–1989”. *Külügyi Szemle*, Vol 13. No. 4. (2014). 19–43. o.

⁴ Gunther Hellmann, Wolfgang Wagner és Rainer Baumann: *Deutsche Außenpolitik. Eine Einführung*. Wiesbaden: Springer VS, 2014. 109. o.

⁵ Michael Dauderstädt: „Mittel- und Osteuropa”. In: *Handbuch zur deutschen Außenpolitik* (szerk. Siegmund Schmidt, Gunther Hellmann és Reinhard Wolf). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. 422–436. o.

⁶ Kiss J. László: „Multilateralism in Bilateralism: Germany as Hungary’s Western Patron in the EU”. In: *Germany’s European Policy: Perceptions in Key Partner Countries* (szerk. Mathias Jopp, Heinrich Schneider és Uwe Schmalz). Bonn: Europa Union Verlag, 2002. 215–231. o.

⁷ Peter Becker: *Die deutsche Europapolitik und die Osterweiterung der Europäischen Union*. Baden-Baden: Nomos, 2011. 78. o.

⁸ Kai-Olaf Lang: „Germany and the Visegrad–Baltic Countries: Cooperation and Partnership in Times of Uncertainty”. In: *Friendship in the Making: Transforming Relations between Germany and the Baltic–Visegrad Countries* (szerk. Andris Spruds). Riga: Latvian Institute of International Affairs, 2012. 6–29. o.

⁹ Uo. 12. o.

¹⁰ *Bericht zur Lage der Nation im geteilten Deutschland – Erklärung von Bundeskanzler Kohl am 8. November 1989 vor dem Deutschen Bundestag*. Deutscher Bundestag, PlPr. 11/173. 13010–13018. o.

¹¹ Rede von Bundeskanzler Helmut Kohl vor dem Senat der Republik Frankreich, Paris, 13. Oktober 1993. Bulletin (BPA), Nr. 89, 20.10.1993.

¹² Becker: *i. m.* 80. o.

¹³ Uo. 81. o.

¹⁴ „Megbeszélés Helmut Kohl kancellárral”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 52. doboz, 373-18, 1992. február 7.

¹⁵ Körösi István: „A magyar–német gazdasági kapcsolatok fejlődésének húsz éve (1989–2009) a tíz új EU-tagországgal összehasonlítva”. *Külügyi Szemle*, Vol. 8. No. 3. (2009). 3–43. o.

¹⁶ Uo. 13. o.

¹⁷ Becker: *i. m.* 83. o.

¹⁸ Kiss J.: *i. m.* 215. o.

¹⁹ Uo. 216. o.

²⁰ Schmidt-Schweizer–Dömötörfi: *i. m.* 27. o.

²¹ „Gondolatok a magyar–NSZK kapcsolatok továbbfejlesztéséről”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 73. doboz, 7672-7, 1990. április 20.

²² „A magyar–német kétoldalú kapcsolatok helyzete az egyesülés után, és a bilaterális együttműködés perspektívái”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 44. doboz, LSZ 109-1, dátum nélkül.

²³ „A CDU külpolitikai súlypontjai”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 45. doboz, 00756, 1991. február 18.

²⁴ „Úti jelentés”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 44. doboz, 2698-29, 1991. május 13.

²⁵ „Jelentés a Kormánynak Hans-Dietrich Genscher német szövetségi külügyminiszter magyarországi látogatásáról”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 45. doboz, 001909, 1991. június 5.

²⁶ Becker: *i. m.* 147–155. o.

²⁷ Uo. 151. o.

²⁸ José Torrealba: *The EC and Central Eastern Europe (1989–1993): Foreign Policy and Decision-Making*. Madrid: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, 1999. 199. o.

²⁹ „Jelentés a Kormánynak dr. Helmut Kohl szövetségi kancellár hivatalos magyarországi látogatásáról”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 43. doboz, 00277/1, 1992. február 14.

³⁰ Becker: *i. m.* 159–160. o.

³¹ „A német külpolitika néhány új vonása”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 52. doboz, 1444-1/T, 1992. október 8.

- ³² Interjú egy magyar diplomatával, 2015. március.
- ³³ „Bonni külügyi konzultáció EK-témában”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 52. doboz, 2700-1, 1992. november 23.
- ³⁴ „A német külpolitika néhány új vonása”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 52. doboz, 1444-1/T, 1992. október 8.
- ³⁵ Például: „Főosztályvezetői konzultáció Bonnban (1993. szeptember 30)”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 122. doboz, 807-5/T, 1993. október 13.
- ³⁶ „Javaslatok Klaus Kinkel magyarországi látogatásához”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 53. doboz, 6942-14/1992, 1992. október 6.
- ³⁷ *Protokoll – 3. Parteitag der CDU Deutschlands*. Düsseldorf, 1992. október 26–28. 171. o.
- ³⁸ „A CDU 3. kongresszusa (Európa-politika)”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 44. doboz, 002853/1, 1992. november 2.
- ³⁹ Becker: *i. m.* 156. o.
- ⁴⁰ „Tárgyalási témajavaslat Antall József miniszterelnök és Klaus Kinkel külügyminiszter megbeszéléséhez”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 122. doboz, 532-17/T, 1993. június 18.
- ⁴¹ „1994. évi nagyköveti beszámoló”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 38. doboz, 002151, 1994. június 13.
- ⁴² Wolfgang Zellner – Dunay Pál: *Ungarns Aussenpolitik 1990–1997*. Baden-Baden: Nomos, 1998. 107. o.
- ⁴³ Jeszenszky Géza külügyminiszter beszéde az európai külügyminiszterek – dán kezdeményezésre Koppenhágában tartott – értekezletén. *Magyar Külpolitikai Évkönyv 1993*, 195. o.
- ⁴⁴ „Jelentés a Kormánynak dr. Jeszenszky Géza németországi látogatásáról”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 28. doboz, 002260, 1993. július 23.
- ⁴⁵ Lásd például: „Tárgyalási témajavaslat és háttéranyag”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 37. doboz, 00367/2, 1994. február 18.
- ⁴⁶ Kelemen Csaba: *A magyar külpolitika Európa-pillére*. PhD-értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 2010. 154. o.
- ⁴⁷ „Konzultáció dr. Dieter Kastruppal, a német külügyminisztérium közigazgatási államtitkárával”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 28. doboz, 002505, 1993. szeptember 16.
- ⁴⁸ Bundestag.de: „Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Fraktionen der CDU/CSU und FDP”. Drucksache 12/6162, 1993. november 12.
- ⁴⁹ „Tárgyalási témajavaslat és háttéranyag...”.
- ⁵⁰ „Beszélgetés Joachim Bitterlichrel [sic!], Kohl kancellár kül- és biztonságpolitikai tanácsadójával”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 37. doboz, 381-1/T, 1994. március 30.
- ⁵¹ Kelemen: *i. m.* 150. o.
- ⁵² Erre utal Kastrup is: „Konzultáció dr. Dieter Kastruppal...”.
- ⁵³ Uo.
- ⁵⁴ „Beszélgetés Joachim Bitterlichrel...”.
- ⁵⁵ Marcin Zaborowski: *Germany, Poland and Europe: Conflict, Co-operation and Europeanization*. Manchester: Manchester University Press, 2004. 103. o.
- ⁵⁶ Uo. 110. o.; Interjú egy magyar diplomatával, 2015. március.
- ⁵⁷ Interjú egy magyar diplomatával, 2015. március.
- ⁵⁸ Uo.
- ⁵⁹ „Beszélgetés Joachim Bitterlichrel...”.
- ⁶⁰ „Főosztályvezetői konzultáció Bonnban (1993. szeptember 30)”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 122. doboz, 807-5/T, 1993. október 13.
- ⁶¹ Lengyel László: „Külpolitika vagy nemzetpolitika”. In: *Kormány a mérlegen 1990–94*. Budapest: Korridor Politikai Kutatások Központja, 1994. 361. o.
- ⁶² Johannes Varwick: „Nordatlantische Allianz”. In: *Handbuch zur deutschen Außenpolitik....* 772. o.
- ⁶³ Uo. 772. o.
- ⁶⁴ Zellner–Dunay: *i. m.* 150–151. o.
- ⁶⁵ Uo. 188. o.
- ⁶⁶ Uo. 179–188. o.
- ⁶⁷ „Tájékoztató a NATO jövőjével, bővítésével kapcsolatos német álláspontról”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 45. doboz, 9093-4, 1991. december 13.
- ⁶⁸ Ronald D. Asmus: *A NATO kapunyitása*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2003. 66. o.
- ⁶⁹ Uo. 89. o.
- ⁷⁰ „Volker Rühe magyarországi látogatása előtti megbeszélés”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 28. doboz, 001236/1, 1993. március 29.
- ⁷¹ „1993. évi nagyköveti beszámoló jelentés”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 28. doboz, 002122, 1993. június 28.

-
- ⁷² „Tárgyalási témavázlat Antall József miniszterelnök és Helmut Kohl német szövetségi kancellár megbeszéléséhez”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 122. doboz, 532-19/T, 1993. június 18.
- ⁷³ Johannes Varwick – Wichard Woyke: *Die Zukunft der NATO*. Opladen: Leske+Budrich, 2000. 102. o.
- ⁷⁴ „Jelentés a Kormánynak dr. Jeszenszky Géza németországi látogatásáról”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 28. doboz, 002260, 1993. július 23.
- ⁷⁵ „Feljegyzés Antall Józsefnek”. Miniszterelnökség Irattára – Kodolányi Gyula címzetes államtitkár titkárságának iratai, 1. doboz, KO/568/93, 1993. szeptember 21.
- ⁷⁶ „Konzultáció dr. Dieter Kastruppal...”.
- ⁷⁷ „Német–magyar külügyminiszteri tárgyalás Bonnban”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 28. doboz, 002260/1, 1993. november 22.; „Elemzés készítése a magyar–német kapcsolatokról (Miniszteri értekezletre)”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 122. doboz, 1238-2, 1993. május 5.
- ⁷⁸ Asmus: *i. m.* 76–80. o.
- ⁷⁹ „Speech by the Secretary General of NATO Mr Manfred Wornier to the IISS in Brussels”. *NATO*, http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_24174.htm?selectedLocale=en, 1993. szeptember 10.
- ⁸⁰ Asmus: *i. m.* 89. o.
- ⁸¹ „Főosztályvezetői konzultáció Bonnban...”.
- ⁸² Zellner–Dunay: *i. m.* 164. o.
- ⁸³ Asmus: *i. m.* 99. o.
- ⁸⁴ „Német–magyar külügyminiszteri tárgyalás Bonnban”.
- ⁸⁵ Bundestag.de: „Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage...”.
- ⁸⁶ Uo.
- ⁸⁷ „Megbeszélés Jörg Schönbohm német védelmi államtitkárral”. MNLOL, Külügyminisztérium Tük, 28. doboz, 003056, 1993. november 26.
- ⁸⁸ „Német válasz a NATO kibővítését szorgalmazó magyar kezdeményezésre (a német nagykövet látogatása)”. MNLOL, Külügyminisztérium Admin, 125. doboz, 6730-12/T, 1993. december 17.
- ⁸⁹ Uo.
- ⁹⁰ Zaborowski: *i. m.* 107. o.
- ⁹¹ Varwick–Woyke: *i. m.* 110–111. o.